

KIS NÉPEK NACIONALIZMUSA AZ EURÓPAI POSZTSZOVJET TÉRSÉGBEN: A KRÍMI TATÁROK ÉS A GAGAUZOK

KÓSZEGI MARGIT

NATIONALISM OF THE SMALL NATIONS IN THE EUROPEAN
POST-SOVIET SPACE: THE CRIMEAN TATARS AND GAGAUZ'

Abstract

In the 21st century we have been witnessing fierce nationalistic ambitions on the European periphery of the former Soviet Union. Not only among titular nations with larger population but in some instances in smaller ethnic groups. The Ukrainian-Russian conflicts, the clashes between diverse national, power and economic interests in strategic fields have thrown a spotlight on small ethnic groups living there and also on their relationship with majority society.

Through exploring factors defining Crimean Tartar identity the current study presents national power ambitions influencing the ethnic identity and nationalism of small nations in the region. The ways power interest affects the formation of ethnic identity and the distinct ability thereof to incite nationalistic ambitions are explored in the study through focusing on the example of the Gagauz ethnic group of small population living in the south-west part of the post-Soviet region. The basis of the present study whereas nationalistic ambitions with features typical in the post-Soviet European region can also be detected in small nations is examined with the use of theories of nationalism.

Keywords: Post-Soviet region, ethnic and national identity, nationalism, Crimean Tatar, Gagauz

Bevezetés

Az Ukrajnában zajló polgárháború és a Krím-félsziget orosz katonai annexiója a közvélemény és a nemzetközi politika figyelmét egy olyan, a posztszovjet térségben formálódó társadalmi jelenség felé fordította, amelynek etnikai jellege és régióhoz köthető sajátosságai vitathatatlanok. A 21. században, az egykori Szovjetunió európai perifériáján hevesen fellángoló nacionalista törekvéseknek lehetünk tanúi. Ez a jelenség nemcsak a nagyobb lélekszámú államalkotó nemzetek, hanem bizonyos esetekben a kisebb népcsoportok körében is tetten érhető.

Az ukrán-orosz ellentét, az eltérő nemzeti, hatalmi és gazdasági érdekek ütközése stratégiai fontosságú területeken reflektorfénybe helyezheti az ott élő kis népeket, viszonyukat a többségi társadalomhoz. A Krím-félszigeten élő krími tatárok alig kétszáz ezer fős közössége így kerülhetett rövid időre a közmédia látóterébe, tudomást szerezhettünk tragikus történetükről, a fejük fölött zajló politikai és katonai eseményekhez való hozzáállásukról.

Jelen írás a krími tatárok identitástudatát meghatározó tényezők feltárása mentén mutatja be azokat a térségben jelentkező nemzeti jellegű hatalmi törekvéseket, amelyek formálják a kis népek identitását, nemzettudatát, nacionalizmusát. A hatalmi érdekek azonosságátudatot formáló szerepét, valamint nacionalista törekvéseket gerjesztő sajátosságát a térségben egy másik, az európai posztszovjet régió délnyugati részén élő, kis lélekszámú népcsoport, a gagauzok példáján keresztül mutatjuk be. Az írás alapvetését, miszerint a térségben a kis népek körében is nacionalista jellegű törekvéseknek lehetünk tanúi, amelyek az európai posztszovjet térséghez köthető sajátosságokat mutatnak, a nacionalizmus-elméletek segítségével vizsgáljuk.

A nacionalizmus-elméletekről

Nacionalizmus etnikai alapokon

A hazai tudományos közeg a nacionalizmust, mint társadalmi jelenséget etnikai alapon közelíti meg, ami sajátja annak a köztes-európai térségnek, amelynek hazánk is része (A. GERGELY A. 1997, SCHÖPFLIN GY. 2003, ROMSICS I. 1998). Az angolszász szakirodalom a 20. század második felében kihangsúlyozta az ún. állampolgári és etnikai nacionalizmus európai kettősét: előbbi karakterét az állam, a lakóhely és az állampolgári hűség adja, ami Nyugat-Európában jellemző gondolkodás, míg utóbbi estében a származás jelenti az összetartó erőt, és a kontinens keleti felének társadalmaiban vált leginkább meghatározó gondolattá (GELLNER, E. 1983; PLAMENATZ, J. 1973, SMITH, A.D. 1983). Ezt a felfogást a 20. század végtől viszont már több kritika is érte, ami főként az állampolgári nacionalizmus mítoszának dekonstrukciójában manifesztálódott (BRUBAKER, R. 1992, 1996, PIERRÉ-CAPS, S. 1997, YACK, B. 1999). Az új évezred kutatásai inkább erősítik azt a nézőpontot, hogy a nacionalizmusok általánosan rendelkeznek etnikai gyökerekkel (ERIKSEN, T.H. 2010; ATATÜRK, S. 2012, KENNEDY, J. 2016).

Fel kell azonban hívnunk a figyelmet arra, hogy a 20. század eseményei mégis eredményeztek sajátosságokat Európa keleti felében a nacionalizmusok tudományos vizsgálatában. Egyrészt a hazai szakirodalom, amely a keleti blokk ideológiai irányultsága okán a pártállami diktatúra időszakában egyáltalán nem beszélhetett nacionalizmusokról a térségben, a nemzetfelfogásban, az államnemzet és a kultúrnemzet kettősében fogalmazta meg az európai dichotómiát, majd annak kritikáját (ROMSICS I. 1998; A. GERGELY A. 1997; GEREBEN F. 2003; SCHÖPFLIN GY. 2003; BOTTLIK ZS. 2012). Másrészt a magyar földrajztudomány, amit a 20. század második felében fasiszta tudományként aposztrofált a pártállami vezetés, periféria helyzetéből és megbélyegzett státuszából csak nehezen mozdult a rendszerváltást követő évtizedekben is, ezért a nacionalizmusok vizsgálatában is óvatosan fogalmazott, tágabb kontextusba helyezve az ilyen jellegű kérdéseket (TIMÁR J. 2009; GYŐRI R. 2011).

Míg a nemzetközi tudományos irányzatok a kulturális földrajzi és a politikai földrajzi kutatásokban foglalkoznak a nacionalizmusokkal, hazánkban a politikai földrajz a fent említett okok miatt inkább elkerüli a nacionalizmus kérdéskörét, a kulturális földrajz pedig egyelőre nem is gyökerezett meg a hazai tudományos közegben. Az ilyen jellegű kérdésekkel sokkal inkább az etnikai földrajz foglalkozik, amelynek művelése már az 1980-as években lehetővé vált annak köszönhetően, hogy Trjosnyikov szovjet kutató kidolgozta e diszciplína alapjait, legitimálva ezzel a nemzeti jellegű kutatásokat (KOC SIS K. 1990). A hazai társadalomföldrajzban markáns irányzatként jelen lévő etnikai földrajz nem egymással ütköző nacionalista törekvéseket, hanem etnikai jellegű konfliktusokat vizsgál (pl. KOC SIS K. 1990, BOTTLIK ZS. 2008; 2010). Jelen tanulmány e megközelítéshez igazodva a tudományterületre jellemző etnikai narratíván belül kívánja elhelyezni a nacionalizmusok kutatását.

Az elítélt nacionalizmus

A modern nacionalizmus a 19. század nagy hatású szellemi irányzata, kötődése az európai kultúrkörhöz vitathatatlan. Kialakulása a francia forradalomhoz, az Egyesült Államok létrejöttéhez köthető és bejárta egész Európát, átformálta a politikai és közgondolkodást, területi mintázatai tükrözik az adott térségben lakó társadalmak sajátosságait (AGNEW J.

2003; HOBBSAWM, E. J. 1990). Annak okát, hogy a vele együtt kibontakozó irányzatokat, a liberalizmust és a szocializmust is háttérbe szorította a 19. század végére, az eszmetörténettel foglalkozók abban látják, hogy a három közül a nacionalizmus tudta a legszélesebb társadalmi spektrumot átfogni, ezáltal a leghatékonyabb politikai erővé válni (HECHTER, M. 2000; AGNEW, J. 2003).

A nacionalizmus a 20. század eseményeinek tükrében, a második világháború után követendő mintából kifejezetten pejoratív fogalommá vált, vizsgálata tudományos körökben is perifériára szorult, nem csupán a keleti blokk országaiban (WILLIAMS, C.H. 2003). A társadalomtudósok nem vettek tudomást létéről, a bipoláris világrend, valamint a függetlenedő egykori gyarmatok problémái elterelték a tudományos közeg figyelmét (AGNEW J. 2003). Az 1980-as évektől, majd különösen a Szovjetunió és a szocialista tábor felbomlásától kezdve újra az érdeklődés középpontjába került. A jaltai világrendet szétfeszítő, sokszor polgárháborúkba torkolló ellentétek háttérében munkáló heves nacionalizmusok sokkolták a világ közvéleményét. Az északír és baszk szeparatista szervezetek merényletei után a Balkán és a Kaukázus is fegyveres konfliktusok színterévé vált, majd a 21. században az Ukrajnában zajló események mutatták meg a nacionalizmus árnyoldalát. Az Európába irányuló menekültáradat nyomán kiéleződő társadalmi problémák egyik markáns jellemzője a nacionalizmusok erősödése, ami akár az Európai Unió kereteit is szétfeszítheti.

Kétségtelen, hogy a nacionalizmus fogalmával a 20. században szervesen összefonódtak a fegyveres konfliktusok, gondolkodásmódja magában hordozza az ellentétek kiéleződésének lehetőségét, az érdekek és lehetőségek ütközését. Konfliktusok forrásává válhat a 21. század globalizálódó világában is, hiszen továbbra is a nemzetállami keretek adják a politikai és gazdasági kapcsolatrendszerek alapját, a társadalmak szerveződésének keretét (WILLIAMS, C.H. 2003). Ezért érdemes elméleti síkon is körüljárni azt, hogyan válik a nacionalizmus az identitás meghatározójává, politikai és hatalmi törekvések mozgatórugójává, társadalmi térfolyamatok alakítójává.

Identitás, etnicitás, nemzet, nacionalizmus

Mivel a nacionalizmus megjelenése a 19. századra tehető, a 20. században szokás volt egyfajta válaszként értelmezni a modernizációra, a kapitalizmus kibontakozására (ANDERSON, B. 2006; GELLNER E. 1983; RENNIE SHORT, J. 2003). Azonban a kollektív tudat olyan mélyebb rétegeivel hozható összefüggésbe, ami miatt az újabb kutatások már jobban hangsúlyozzák az identitással, a közösségek kulturális tényezőivel való kapcsolatát (CHATTERJEE, R. 1986; PECKHAM, R.S. 2001; WIEBE, R. 2000; AGNEW, J. 2003). Ezzel magyarázható bizonyos fokú függetlensége a gazdasági folyamatok alakulásától, ezért nem szorult perifériára a 21. században sem, sőt, sajátos változatai világszerte jelentkeznek.

A nacionalizmus értelmezésében kulcsszerepe van a közösségek identitásának, különösen az etnicitáshoz kapcsolódó kifejezőmódoknak (MARTIN, J. 2005). Jelen tanulmány az etnicitást olyan csoportkonstrukcióként értelmezi, ami valós vagy vélt közös származáson alapul, tehát az ember alapvető világlátásának, a „mi és ők” klasszikus megkülönböztetésének a megjelenési formája. Az etnicitás egyszerre feltételez befogadó és kizáró viselkedést: az etnikai csoport tagjai hiszik, hogy a közös származás és kultúra összeköti a közösséget, és egyben különbözővé teszi őket másoktól. A különbözőség eme társadalmi konstrukciója mélyen beágyazott a tudomány, a közvélemény és a politika diskurzusaiban egyaránt (BRESSEY, C. 2011).

Európában az etnikai identitás tradicionális forrása a nemzet eszméje, ami a kultúra összekötő ereje mentén közös értékeket fogalmaz meg (Cox, K. R. 2002). Európa keleti felében ezt a kulturális kötődést egészíti ki a közös származástudat, ezért itt a nemzet-

felfogás sokkal közelebb áll az etnicitáshoz. A közös értékek megfogalmazása mellett a nemzet igen erős területi dimenzióval is rendelkezik (WIEBE, R. 2000; MURPHY, A.B. 2002; SAPHIRO, M.J. 2003, WILLIAMS, C.H. 2003). A konkrét területhez való kötődés egyben a történelem, a kollektív emlékezet jelentőségét is növeli (PETE M. 2016).

A nemzethez köthető nacionalizmus a modern társadalmi és politikai formációk eszméje. A definíció sokféle lehet, de mindegyikben közös, hogy az összetartozás, a szolidaritás és az önazonosság érzését jelenti, amelyhez kapcsolódik egy konkrét földrajzi térhez kötött kollektív haza képe (WIEBE, R. 2000; MURPHY, A.B. 2002; AGNEW, J. 2003; SAPHIRO, M.J. 2003; WILLIAMS, C.H. 2003). Ennek megfelelően követjük nyomon a krími tatárok és a gagauzok példáján keresztül, hogy az erős etnikai alapokon (közös származástudaton) nyugvó nemzeti érzésük milyen speciális körülmények következtében kapcsolódott össze a kollektív haza képével és hogyan váltották ki ezek a külső hatások egyben a nacionalista törekvések erősödését.

A posztszovjet nacionalizmusok alakítója: az orosz birodalmi identitás alapvonásai

A cári orosz birodalmi gondolat

Az Orosz Birodalom építése a tatár iga lerázásával vette kezdetét a 15. században (HELLER, M. 1996). A Moszkva központtal egyesülő orosz területek a korábbi évszázadok defenzív politikája után sikeres és igen látványos *expanzióba* kezdtek a Mongol Birodalom romjain létrejött Arany Horda rovására. Az új állam azonban *mindenekelőtt európai* kívánt lenni, ezért hosszú ideig erejét nyugati területek és a szomszédok felé fordította. Ennek ellenére a keleti és a déli terjeszkedése szinte folyamatos volt. Különösebb erőfeszítések nélkül zajlott Szibéria meghódítása a 16. századtól, a kozákok pedig a Fekete-tenger felé már a 17. század elején szereztek területeket az Oszmán Birodalom rovására (HELLER, M. 1996).

Az orosz identitás fontos tényezője, az *ortodox* vallás és egyház *vezető szerepének* átvétele e fenti időszakban gyökeresedett meg a közösségi tudatban. A bizánci örökség átvételét házasságkötéssel (bizánci hercegnővel) is szentesítették, Moszkva a harmadik Rómaként kívánta egyesíteni az alattvalókat. Később a 18. századtól az évszázadokon átívelő orosz-török háborúk hosszú sora nyomán vált egyre nyilvánvalóbbá az orosz igény a Fekete-tengerre, sőt, annak legnagyobb városára, Isztambulra (Konstantinápolyra). A háborúk nyomán az oszmánoktól elhódított terület, az ún. Novorosszija (Új-Oroszország) egyre nagyobb kiterjedésűvé vált a Fekete-tenger mentén. Hatalmas területi növekedést produkált az orosz állam II. (Nagy) Katalin több mint 30 éven át tartó uralkodása alatt, aki a sikeres „*görög terv*” mellett (ami a Fekete-tengert és Isztambult célozta meg) az I. Pétertől örökölt „*indiai tervet*” (Közép-Ázsia meghódítását) is melegen tartotta. A Krími tatár kánság beolvasztása mellett nyugatra Besszarábia, keletre a Kaukázus irányába is terjeszkedett az orosz birodalom a 18. és 19. században. A 18. századtól körvonalazódó, I. Péter és II. Katalin uralkodásához köthető orosz *birodalmi gondolat* lényegi elemévé vált a határok kikerekítésének munkája, az állam „természetes” határainak elérése (HELLER, M. 1996).

A szovjet birodalmi gondolat

A sztálini időszak kezdetén, a „gyökereztetés” időszakában még igen széles kulturális önállósággal bírtak a kisebbségek, azonban az 1930-as évektől már az *egységes szovjet nép* összeolvasztásának szellemében hozták az intézkedéseket (HELLER, M.–NYEKRIC

1996). A győztes második világháború után a *hazafiság* vált a kommunista párt legfőbb ideológiai fegyverévé. A haza (azaz a Szovjetunió, azaz a párt) odaadást és *hűséget* követelt meg a lakosságtól, de egyben győztesként, a fasiszta erők legyőzőjeként felsőbbrendűséget és *küldetéstudatot* is adott (HELLER, M.–NYEKRICs, A. 1996).

Ilyen körülmények között a cári önkényuralom gyarmatosító törekvéseit is átértékeltek és éppen azokat a kisebbségi mozgalmakat nyilvánították reakciónak, amelyek az önkénnyel szemben fejtették ki ellenállást. A birodalmi gondolat így létjogosultságot nyert a Szovjetunióban is, miközben az ellenséggel szembeni *gyűlöletkeltésben* nem ismertek határokat (HELLER, M.–NYEKRICs, A. 1996). A tolerancia a kisebbségek felé a hosszú évtizedek propagandájának hatására nem vált követendő mintává sem az orosz öntudatban, sem a tagköztársaságok többségi társadalmában (pl. az ukrán identitásban sem).

Kis népek nacionalizmusa az európai posztsovjet térségben: a krími tatárok példája

A krími tatárok etnikai és nemzeti identitása

A krími tatár identitásban a közös származástudat és az ehhez köthető legitimációs erő Dzsingisz kán egykori Mongol Birodalmához kapcsolódik. A közösséget vezető *kánok* a legnagyobb területet egyesítő egykori nomád állam vezetőjétől származtatják magukat. Ugyan a mongol és a tatár szinonimaként jelenik meg a magyar köztudatban (és a középkori forrásokban), a Dzsingisz kán által egyesített mongol törzsekkel azonosított tatároknak valójában kevés közülük van a nagy keleti rokonokhoz. Az általuk beszélt tatár *nyelv*, amelyet különböző becslések szerint 6-8 millióan beszélnek ma is, az altáji nyelvcsalád török csoportjához tartozik (VOUTIRA, E. 2014). Az *iszlám* hívei a 14. században lettek, amikor az Arany Horda mongol birodalom fennhatósága alá tartoztak.

A Krími Tatár Kánság a 15. században jött létre, az Arany Horda szétesésekor. Sajátos identitásuk kialakulásában és a többi tatár közösségtől való elkülönülésükben több tényező is szerepet játszott. Míg a többi tatár népcsoport a 16. századtól kezdve fokozatosan a cári Oroszország alattvalója lett, a krími tatárok az *Oszmán Birodalom* adófizetői voltak. Katonai szolgálatuk fejében nagyfokú belső önállóságot élveztek közösségeik szervezésében egészen a 18. század második feléig. Ennek köszönhetően nyelvük és vallásuk mellett hagyományos nomád *életmódjuk* bizonyos elemei (hírherdés lovasságuk katonai ereje), valamint a területi kötődésüket erősítő mezőgazdasági tevékenységük (gyümölcs, szőlő és dohánytermesztésük) adja életvitelük sajátos karakterét. Az Oszmán Birodalom egyben bizonyos fokú kapcsolatot jelentett számukra az európai kultúrával, valamint az akkori iszlám világ központjaként a vallás *újító irányzataival* is.

A tatárok több évszázadon át félelmetes ellenségnek számítottak a tőlük északabbra elhelyezkedő orosz fejedelemségek számára. Számos alkalommal portyáztak területeiken, katonai erejükkel részt vettek hatalmi harcaikban. Az erős központi hatalmat kiépítő és intenzív expanziós politikát folytató cári Oroszország fokozatosan fordított ezen a helyzeten, végül az orosz-török háborúk egyik epizódjaként 1783-ban elfoglalta a Krími Tatár Kánságot (HELLER, M. 1996). Az *orosz hódítás* negatív változásokat hozott a krími tatárok életében, amely kollektív emlékezetükben a mai napig tovább él.

A Krím-félszigetet és a Fekete-tenger északi partvidékének egy részét magába foglaló területük stratégiai fontosságú volt az új hódítóknak. A bizánci (római) örökség eszméje elevenedik meg abban az orosz törekvésben, hogy a krími tatár települések a hellenisztikus múltat idéző klasszikus neveket kaptak: Akmeccset városából így lett Szimferopol

(ma a Krím-félsziget legnagyobb városa), Akhitarból pedig a krími háborúban a 19. században hírhedtté vált Szevasztopol, ma az orosz fekete-tengeri hadiflotta állomáshelye. A nagyobb városok közül csupán a krími tatárok fővárosa, a Krím-félsziget déli részén fekvő Bahcsiszeraj tarthatta meg tatár nevét (VOUTIRA, E. 2014).

A krími tatár közösségek létszáma a sorozatos orosz-török háborúk nyomán erőteljesen megcsappant, sokan választották a emigrációt az oszmán fennhatóságú területekre (WILSON, A. 2013). A helyben maradók viszonylagos *kulturális függetlenségüket* a 19. század végéig megőrizhették, ami pozitív változásokat hozott közösségeik életében. Az oroszországi iszlám legbefolyásosabb közössége a krími tatároké lett, akik az európai és a szláv kultúra felé is nagyobb nyitottságot mutattak és megváltozott viszonyokhoz igyekeztek alkalmazkodni. Az újtó szándék, a 19. századi kulturális *reformtörekvések* és a nyomukban éledező nemzeti jellegű mozgalmak is általuk terjedtek el keletebbre élő muszlim közösségekben is, miközben közösségeik életét számtalan módon korlátozta a központosító orosz hatalom.

A Szovjetunió megalakulása után még Lenin által létrehozott Krími Szovjet Szövetségi Köztársaságban a krími tatárok jelentős kulturális autonómiajogokat is érvényesíthettek. A sztálini érában viszont az 1930-as évektől már a szövetségi állam centralizációja került előtérbe, így a korábban kapott jogokat fokozatosan megnyirbálták, a *vallásüldözés* pedig közösségeiket sem kímélte (HELLER, M.–NYEKRIC, A. 1996). Az antiklerikális intézkedések egyet jelentettek számukra az alapvető közösségszervező intézmények felszámolásával, közösségi kereteik szétzilálásával, korábbi vívmányaik teljes elvesztésével.

Kollektív emlékezetük leginkább meghatározó momentum a 20. század második felében kiteljesedő tragédiájuk. A második világháború eseményei gyökeresen forgatták fel életüket. A szovjet hadsereg katonái között a krími tatár férfi lakosság is jelen volt, így sokan kerültek hadifogságba a náci német hadsereg előrenyomulásakor. A német megszállók igyekeztek felhasználni minden nem orosz népet saját céljaik megvalósítása érdekében, ezért a krími tatároknak is engedélyezték nemzeti intézmények létrehozását, valamint az együttműködni hajlandó hadifoglyokból szervezetek egy krími tatárlégiót is. Ahogyan a többi oroszországi kisebbség estében, úgy a krími tatár közösségeiben is voltak olyanok, akik az 1930-as évek megpróbáltatásai után felszabadítót láttak a németekben, ezért együttműködtek velük. Meg kell azonban azt is jegyezni, hogy a Szovjetunió előre lemondott a hadifoglyokról, eleve hazaárulóknak bélyegezte őket, így a visszatérés saját közösségeikbe lehetetlen volt.

Az ellenséggel való kollaborálás vádjá nem csupán a valódi együttműködőket érintette: a szovjet pártállami vezetés a krími tatár nép egészére mondta ki a kollektív *hazaárulás* bűnét. Büntetésük a *deportálás* lett. A Fekete-tenger partvidékéről eltávolították szinte az összes nem orosz népességet: a krími tatárokat és a krími őslakosokat, a görögöket, bolgárokat, kurdokat (VOUTIRA, E. 2014). A lakosokat marhavagonokra terelték és megindították őket kelet felé. A krími tatárok létszáma 1944-ben a különböző becslések szerint 180-200 ezer fő körüli volt. Nagy részüket (kb. 150 ezer fő) Üzbegisztán különböző tartományaiban szórták szét, legnagyobb közösségük Taskentben meghaladta az 50 ezer főt is (WILLIAMS, B.G. 2002). Kisebb részüket (akik főleg a hadifogoly férfiak voltak, kb. 30 ezer fő) Szibériába és az Urál vidékére deportálták.

Mi lett a sorsuk az 1943-44-ben deportáltaknak, akik elsősorban nők, gyerekek és idősek voltak? A sztálini propaganda jól működő gépezetének köszönhetően a szintén muszlim helyi lakosság ellenségként fogadta az érkezőket, kövel dobálták meg őket, jóllehet pár év elteltével az iszlám révén a közös kulturális gyökerek segítették a megbékélést. Megejtő történetek szólnak a segítségnyújtásról, amikor háborúban megsebesült, sokszor megcsonkított férfiak érkeztek, feleségüket, gyerekeiket, szüleiket keresve. Sok

család azonban sosem találkozhatott újra. A krími tatár özvegyeket helyi muszlim férfiak adoptálták később (WILLIAMS, B.G. 2002). Sokan nem éltek túl a több ezer kilométeres utazást. A túlélők lettek az ún. „spectelepések”, akik a helyiektől elzárva éltek, a nap nagy részében dolgoztatták őket az ipari létesítményekben (HELLER, M. – NYEKRICHS, A. 1996).

Az első évek rendkívül nehéznek bizonyultak. Egyrészt a szokatlan éghajlat és az új betegségek miatt, másrészt az ipartelepeken való embertelen munka okán. A főként vidéki, korábban mezőgazdasággal foglalkozó lakosság számára ez teljes életmódváltást jelentett. A közös vallás ellenére a „spectelepék elhagyásával (erre engedélyt kaptak 1957-ben) a beilleszkedésük sem volt egyszerű, hiszen a nyitottabb nyugatias felfogásuk számára idegen volt a közép-ázsiai, sokkal inkább hagyománytisztelő, zártabb vallási közösség.

Sztálin halála után a deportált népek (cssecsenek, ingusok, balkárok, karacsajok, kalmü-kök) hazatérését hivatalosan is engedélyezték, sőt, 1956 novemberében határozatot hoztak nemzeti autonómiáik visszaállításáról is, azonban a krími tatárokról megfélemlítettek (WILSON A. 2013). Alacsonyabb létszámukból adódóan eleve kisebb volt az érdekérvényesítő képességük, de a kis létszám akár előny is lehetett volna számukra. Ugyanakkor nem is nagyon várták őket haza. Oroszország és Ukrajna egyesítésének háromszázadik évfordulója alkalmából 1954-ben *Ukrajna* „megkapta ajándékba” a Krím-félszigetet és politikusai kifejezetten elleneztek a krími tatárok hazatérését.

A krími tatárok etnikai nacionalizmusa

Az európai kultúrával és az abban megjelenő 19. századi eszmékkel való találkozás sajátos terméke a krími tatárok nemzeti jellegű szerveződésének első megnyilvánulása, ami végül túlnőtt a közösség keretein. A pántörök eszme a krími tatár értelmiség kulturális *reformmozgalmának* terméke, ami Ismail Gaspirali (Ismail Gaszprinszkij) írásai révén indult az 1880-as években. Bár munkáiban a kulturális megújulást, az oktatás reformját, a felvilágosítást helyezte előtérbe, mégis ő fogalmazta meg Oroszország iszlám török népeinek „a nyelv, a hit és a tettek egységének” szükségességét, a pántörök mozgalom jelszavát.

A különböző török nyelvek egységesítésének igénye hajtotta őt nyelvi újító tevékenységében, amely során a különböző török nyelvek fonetikai különbségeit igyekezett minimalizálni. Terdzsümán (Fordító) nevű folyóiratában olyan egységesített török nyelvet használt, ami minden török nyelvű nép számára érthető volt az Orosz Birodalomban (éppen ezért igen nagy területen sikerült terjeszteni a lapot). Az oktatást megújító új módszertana, ami az arab nyelv tanításának megreformálása mellett világi tananyag megjelenését is eredményezte az iskolákban a birodalom határain túl is elterjedt, nem csupán a török nyelvű iszlám közösségekben. E változásokra azonban mindig rávetült a cári uralom árnyéka, ami a 19. századra már kifejezetten nemzeti jelleget öltött, így az *oroszosító törekvések* végül elnyelték a játékonny átalakulás emlékét.

A 20. század elején a pántörök eszme a pániszlamizmussal társult, ami minden oroszországi muszlim hívót célzott és a jogaikért való egységes fellépést szorgalmazta. A krími és volgai tatárok által kezdeményezett kongresszusokon azonban nem sikerült egységes programot alkotniuk, a nem török nyelvű hívők eleve közönnel tekintettek a kezdeményezésre. Nem jutottak tovább a különböző népek *autonómia-igényének* megfogalmazásán sem, ami a kommunista hatalomátvétel után néhány éven belül kiüresedett szólam maradt csupán.

A krími tatár közösség 21. században élő nacionalizmusának alapjává azonban nem ez, hanem a *kollektív haza elvesztésének* élménye vált. A második világháború deportálása után hosszú évtizedekig nem térhettek haza, de kollektív emlékezetükben őrizték a „Zöld sziget” emlékét és a deportálás napján, május 18.-án minden évben megemlékezéseket tartottak (WILLIAMS, B.G. 2002). Jelszavukká vált: „Semmit sem felejtünk és semmit

sem fogunk felejteni.” A 20. század utolsó két évtizedének változásai számukra is megnyitották az utat: 1989-ben hivatalosan is engedélyezték a krími tatárok *hazatelepülését*. A közel 500 ezres közösség fele (250 ezer ember) választotta a nagy utat és a romantikus álmodozás után egyben a nagy kiábrándulást is (WILSON, A. 2013).

Egy olyan generáció tért vissza, aki már Közép-Ázsiában született és valójában sosem látta a Krím-félszigetet. Itt a helyi kommunista nómenklatúra heves ellenállását, lerombolt falvakat találtak. A déli parton nem is engedélyezték letelepedésüket. Mivel kimaradtak a kollektivizálásból, ezért az 1999-es privatizációból sem részesülhettek. Gazdasági, kulturális és politikai marginalizálódásuk mellett általános *ellenszenv* övezi őket. Az idegenellenesség sokáig élteti a régi szólamokat: akár emlékművekről, akár temetőkről legyen szó, a felfestett „hazaárulók” feliratok és a náci horogkereszteket ábrázoló falfirkák hamar megjelennek a krími tatárokhoz köthető helyszíneken (WILSON, A. 2013).

A krími tatár identitásban az ellopott terület jelenti a kollektív haza élményét, a 20. századi orosz törekvések, a konfliktusokat generáló átgondolatlan szovjet kisebbségi politika eredményeként vált a 19. században éledező, kulturális közösséget hirdető nemzeti érzésük sértett nacionalizmussá. Krím-félszigetre való visszatérésük az orosz és az ukrán többséggel szemben is erőteljes elkülönülést és *marginalizálódást* eredményezett, a tisztázatlan viszonyok ellehetetlenítik a békés egymás mellett élést, amit a félsziget orosz annexiója még bizonytalanabbá tett.

A nacionalizmus ellenpontja az európai posztsovjet térségben: a gagauzok példája

A gagauzok etnikai és nemzeti identitása

A krími tatárokkal ellentétben sokkal kevésbé ismert a Fekete-tenger északnyugati partvidékén élő, közel 200 ezer főt számláló gagauz népesség. Legnépesebb közösségeiket Moldovában, Gagauzia autonóm területén (kb. 150 ezer fő), valamint Ukrajna Odessza körzetében találjuk (KATCHANOVSKI, I. 2005). Etnikai identitásuk alapját adó közös származástudatukat meghatározza a titokzatos múlt, a legendák homályába vesző eredetmítoszok átörökítése. Nyelvük az altáji nyelvcsalád *oguz török* csoportjába tartozik, eredetük vitatott, több türk nép leszármazottjának tartják őket. Feltehetően a mongol hódítások nyomán kerültek Európa délkeleti szegletébe.

Identitásukban nyelvük és vallásuk egyaránt fontos szerepet játszik. A gagauzok, a területen élő török nyelvű rokonaikkal ellentétben *ortodox keresztények*. Korábban évszázadokig a Fekete-tenger nyugati partvidékén, főként Dobrudza területén éltek, még bizánci hatásra vették fel a középkorban az ortodox hitet (KATCHANOVSKI, I. 2005). Az Oszmán Birodalom megtúrta őket, hasonlóan a többi keresztény balkáni népekhez, akiket speciális adókkal (többek között a hírhedt gyermekadóval) sújtottak. A balkáni többi keresztény közösségtől a nyelvük, az Oszmán Birodalom muszlim alattvalóitól viszont a vallásuk különítette el őket. E tény eleve egyfajta periféria-helyzetet eredményezett számukra.

Marginalizált helyzetük a 18. században fordult válságosra, amikor a sorozatos orosz-török háborúk megkezdődtek a térségben és stratégiai helyzetük, és a birodalom területén élő ortodox keresztények aktivizálását szolgáló orosz propaganda nyomán az oszmán vezetés is keményebben lépett fel közösségeikkel szemben. Az *orosz cár* az ortodox hit előretolt bástyáinak nevezte őket is, noha nem voltak szlávok. Besszarábia (a Prut és a Dnyeszter közötti terület) elfoglalása után az orosz birodalom földeket ajánlott számukra az újonnan meghódított területen (KATCHANOVSKI, I. 2005). Mivel helyzetük rosszabbra

fordult az Oszmán Birodalomban, ezért a közösség nagy része az *elvándorlást* választotta, így kerültek orosz fennhatóság alá a 18. és 19. században.

A *kollektív haza* élménye a területváltás után az orosz államhoz kötődött, a gagauz nép számára az orosz cár adta a legitimációs erőt közös nemzeti érzésükhöz. A nyugalom időszaka és az önállóság évtizedei igen erős pozitív kötődéssel jelentkeznek a gagauzok kollektív emlékezetében az orosz vezetés felé, amit a későbbi események tovább erősítettek, mintegy átörökítettek a Szovjetunió felé is. Az első világháború ugyanis „tulajdonváltást” eredményezett a fejük felett: Besszarábiát *Romániához* csatolták (CROWTHER, W. 1991). Az 1940-ig tartó időszak számukra a háttérbe szorítást jelentette, negatív *diszkriminációt* hozott, hiszen a román állam az általuk román nemzetiségűnek tartott moldávokat helyezte előtérbe. A nemzetiségi kártyát ellenfeivel szemben remekül alkalmazó Sztálin viszont kifejezetten a moldávok gyengítése érdekében erősítette a gagauzok jogait a második világháború után, a főként Besszarábia területéből létrehozott Moldova Szovjet Szövetségi Köztársaság területén.

A gagauzok etnikai nacionalizmusa

A gagauzokat tehát elkerülték a második világháború végén a szovjet állami vezetés parancsára végrehajtott deportálások, így számukra az identitásukban jelen lévő negatív kollektív élmény nem ehhez az eseményhez, hanem a román államban elszenvedett diszkriminatív intézkedésekhez kötődik. A területük Szovjetunióhoz való visszacsatolása utáni ínséges éveket (amikor az éhínség hatalmas méreteket öltött Moldovában) a háború, és nem az „új gazda” negatív hatásaként élték meg. A fent említett sztálini megosztó politika révén helyzetük is jobbra fordult a pártállami diktatúra idején, annak ellenére, hogy Moldova mindvégig a Szovjetunió egyik legelmaradottabb szövetségi köztársasága maradt.

Miközben a Szovjetunió széthullása után az alig 34 ezer km² területű és 3,5 millió lakossal rendelkező Moldova a függetlenség mellett döntött, területét szeparatista erők feszítették szét. Nemcsak a de facto függetlenedett Transznisztria (Dnyeszter Menti Köztársaság) áll igen erőteljes orosz befolyás alatt, hanem Az 1980-as évek zűrzavaros eseményeiben a gagauzok is felléptek jogaik védelmében, aminek eredményeként az 1990-es évek elején autonóm területet alakítottak ki számukra Moldova déli részén. A mélyszegénységben élő gagauzok az *autonómia* kivívása mellett fenntartják azt a jogot, hogy Moldova és Románia esetleges egyesülésekor, illetve Moldova európai uniós csatlakozása esetén kinyilvánítsák függetlenségüket, valamint az Orosz Föderációhoz való csatlakozási szándékukat (CLAPP, A. 2016).

A gagauz nemzeti érzésben a kollektív emlékezet hatására kiemelkedő fontosságot kap az orosz vezetéshez fűződő *pozitív attitűd*. Közös hazájuk létét immáron háromszorosán erősítette meg a cári orosz vezetés, a szovjet hatalom és rendszerváltás után segítséget nyújtó orosz állam. Ennek tükrében értelmezhető nem csupán az *oroszbarátságuk*, hanem kifejezetten a szovjet állami keretek iránti nosztalgiájuk is, amivel a térségben kakukktójának számítanak. A választási eredmények alapján is deklarált barátságukat a szomszédos Oroszország is gerjeszti minden lehetséges módon, jelentős propaganda-hadjáratokkal (CLAPP, A. 2016).

Összefoglalás

Az *európai posztszovjet* térségben jelentkező nacionalista törekvések olyan közös jellemzőkkel bírnak, amelyek mentén körvonalazódik egy jellegzetesen *posztszovjet nacionalizmus*. A közös jellemvonások mögött a leginkább meghatározó a legnagyobb

társadalmi potenciállal rendelkező orosz birodalmi identitás, amely a térségben évszázadok óta a hatalom birtokosa, a kollektív emlékezetet meghatározó események legfőbb mozgatója. Egyszerre táplálkozik a cári birodalmi törekvésekből és a népeket megmentő szovjet küldetéstudatból.

A mindenkori orosz politika markánsan befolyásolta az itt élő népek identitástudatát, tudatos megosztó politikája elősegítette a kis népek nemzettudatának erősödését, törekvései sokszor kiszámíthatatlan negatív (vagy éppen pozitív) következményei erősítették a *nacionalista törekvéseket*, amelyek etnikai konfliktusokat generáltak a térségben.

A *krími tatárok* közössége számára az orosz *fennhatóság* egyszerre jelentette a függetlenség elvesztését és az európai modern eszmékkel és kulturális hatásokkal való találkozás lehetőségét. A kettősség a 20. században vált egyértelműen *negatívvá* az irántuk megnyilvánuló hatalmi döntések nyomán, miközben egyben a kollektív haza iránti kötődésük kialakulását is eredményezte.

A *gagauzok* esetében a területi legitimáció a cári birodalmi, a szovjet diktatórikus és a moldávokkal szemben érvényesített orosz törekvésekhez egyaránt köthető, nemzeti érzésük a mindenkori orosz *vezetéshez* kötődik. Sajátos függő helyzetük kifejezetten *pozitív* helyet kap identitásukban, így nacionalizmusuk oroszbarát jellege Moldova többségi nemzete felé jelent elkülönülést és konfliktusforrást.

KÓSZEGI MARGIT

ELTE TTK Földrajz- és Földtudományi Intézet, Budapest

margit.koszegi@ttk.elte.hu

IRODALOM

- A. GERGELY A. 1997: Kisebbség, etnikum, nacionalizmus. – MTA PTI, Budapest. 176 p.
- AGNEW, J. 2003: Nationalism. – DUNCAN, J. S. – JOHNSON, N. C. – SCHEIN, R. H. (ed.) A Companion to Cultural Geography. pp. 223–237.
- ANDERSON, B. 2006: Elképzelt közösségek: gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről. – L'Harmattan: Atelier, Budapest. 190 p.
- ATATURK, S. 2012: Regimes of Ethnicity and Nationhood in Germany, Russia and Turkey. – Cambridge University Press, Cambridge. 304 p.
- BOTTLIK Zs. 2008: A koszovói válság etnikai földrajzi vonatkozásai. – Földrajzi Közlemények. 132. 3. pp. 291–306.
- BOTTLIK Zs. 2010: Az etnikai térfolyamatok háttere Bosznia-Hercegovinában. – Földrajzi Közlemények. 134. 4. pp. 443–461.
- BOTTLIK Zs. 2012: Etnikai földrajzi kutatások a Kárpát-Balkán régióban. – SZÁM-TÉR-KÉP, Budapest. 208 p.
- BRESSEY, C. 2011: Race/Ethnicity. – AGNEW, J. A. – LIVINGSTONE D. N. (ed.): The SAGE Handbook of Geographical Knowledge. SAGE, London. pp. 418–429.
- BRUBAKER, R. 1992: Citizenship and Nationhood in France and Germany. – Harvard University Press, Cambridge. 288 p.
- BRUBAKER, R. 1996: Nationalism Reframed. – Cambridge University Press, New York. 216 p.
- CHATTERJEE, P. 1996: Nationalist thought and the Colonial World: A Derivative Discourse. – University of Minnesota Press, Minneapolis. 181 p.
- CLAPP, A. 2016: Drama ont he Dniester. – National Interest. pp. 32–40.
- COX, K. R. 2002: Political Geography. Territory, State and Society. – Blackwell, Oxford. 382 p.
- CROWTHER, W. 1991: The politics of Ethno-National Mobilization: Nationalism and reform in Soviet Moldavia. – The Russian Review. 50. 2. pp. 183–202.
- ERIKSEN, T. H. 2008: Etnicitás és nacionalizmus. – Gondolat, Budapest. 268 p.
- GELLNER, E. 1983: Nations and Nationalism. – Cornell University Press, New York. 152 p.
- GEREBEN F. 2003: Vallási és nemzeti identitás Közép-Európában. – ÁBRAHÁM B. – GEREBEN F. – STEKOVICS R. (ed.): Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában. pp. 48–57.

- GYÖRI R. 2011: A múlttal való tudományos leszámolás – Eötvös collegista geográfusok az 1950-es években. – HORVÁTH L.–LACZKÓ K.–TÓTH K.–PÉTERFFY A. (szerk.): *Lustrum*. Typotex – Eötvös Collegium, Budapest. pp. 288–311.
- HECHTER, M. 2000: *Containing Nationalism*. – Oxford University Press, Oxford. 272 p.
- HELLER, M. 1996: *Az Orosz Birodalom története*. – Osiris, Budapest. 667 p.
- HELLER, M.–NYEKRICHS, A. 1996: *A Szovjetunió története*. – Osiris, Budapest. 610 p.
- HOBBSBAWM, E.J. 1990: *Nations and Nationlaim since 1780*. – Cambridge University Press, New York. 212 p.
- KATCHANOVSKI, I. 2005: *Small Nations but Great Differences: Political Orientations and Cultures of the Crimean Tatars and the Gagauz*. – *Europe-Asia Studies*. 57. 6. pp. 877–894.
- KENNEDY, J. 2016: John Porter Lecture: Liberal Nationalisms Revisited. – *Canadian Review of Sociology*. 53.1. pp.7–25.
- KOLOSSOV, V. 2003: *After Empire: Identities and Territorialities in the Post-Soviet Space*. – AGNEW, J.–MITCHELL K.–TOAL, G.: *A Companion to Political Geography*. Blackwell, Oxford. pp. 251–268.
- KOCSIS K. 1990: *Geograficeszkij enciklopediceszkij szlovar*. 2. – *Földrajzi Értesítő*. 39. 1-4. p. 150.
- KOCSIS K. 1993: *A kárpát-medencei etnikai konfliktusok háttéréről*. – *Juss*. 6. 1-2. pp. 199–211.
- MARTIN, J. 2005: *Identity*. – ATKINSON, D.–JACKSON, P.–SIBLEY, D.–WASHBOURNE, N. (ed.): *Cultural Geography*. I.B. Tauris, London. pp. 97–102.
- MURPHY, A.B. 2002: *National claims to territory in the modern state system: geographical considerations*. – *Geopolitics*. 7. pp. 193–214.
- MURRAY, S. 1997: *Not on Any Map: Essays on Postcoloniality and Cultural Nationalism*. – University of Exeter Press, Exeter. 192 p.
- RENNIE SHORT, J. 2003: *An Introduction to Political Geography*. – Routledge, London. 178 p.
- SAPHIRO, MI. J. 2003: *Nation-states*. AGNEW, J.–MITCHELL, K.–TOAL, G.: *A Companion to Political Geography*. – Blackwell, Oxford. pp. 271–288.
- PIÉRRÉ-CAPS, S. 1997: *soknemzetiségű világunk. Közép- és Kelet-Európa nemzeti kisebbségeinek jövője*. – Kossuth, Budapest. 221 p.
- PETE M. 2016: *A mai nemzetállami területek kialakulásának sajátosságai Kelet-Közép-Európában*. – *Földrajzi Közlemények*, 140.1. pp. 13–25.
- PECKHAM, R.S. 2001: *National Histories, Natural States: Nationalism and the Politics of Place in Greece*. – I.B. Tauris, London. 256 p.
- PLAMENATZ, J. 1973: *Two Types of Nationalism*. – KAMENKA, E. (ed.): *Nationalism*. Australian National University Press, Canberra. pp. 22–37.
- ROMSICS I. 1998: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és a 20. században*. – *Napvilág Kiadó*, Budapest. 420 p.
- SMITH, A. D. 1986: *The Ethnic Origins of Nationalism*. – Blackwell, Oxford. 312 p.
- SCHÖPFLIN GY. 2003: *A modern nemzet*. – *Attraktor, Máriabesnyő-Gödöllő*. 180 p.
- TIMÁR J. 2009: *Communist and Post-Communist Geographies*. – KITCHIN R.–THRIFT N. (eds.): *International Encyclopedia of Human Geography*. 1. Elsevier, Oxford. pp. 214–220.
- WIEBE, R. 2000: *Imagined Communities: Nationalist Experiences*. – *Journal of the Historical Society*. 1. 1. pp. 33–63.
- VOUTIRA, E. 2014: *Ideology, History and Politics in Service of Repatriation. Focaal*. – *Journal of Global and Historical Anthropology*. 70. pp. 37–48.
- WILLIAMS, B.G. 2002: *Hidden ethnocide in the Soviet Muslim borderlands: the ethnic cleansing of the Crimean Tatars*. – *Journal of Genocide Reseach*. 4. 3. pp. 357–373.
- WILLIAMS, C. H. 2003: *Nationlaim in a democratic context*. – AGNEW, J.–MITCHELL, K.–TOAL, G.: *A Companion to Political Geography*. Blackwell, Oxford. pp. 356–377.
- WILSON, A. 2013: *The Crimean Tatars: A Quarter of a Century after Their Return*. – *Security and Human Rights*. 24. pp. 418–431.
- YACK, B. 1999: *The Myth of the Civic Nation*. – BEINER, R. (ed.): *Theorizing Nationalism*. Suny Press, New York. pp. 103–118.